

Dominika Zwęglińska-Gałecka

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN

Maria Halamska

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN

ROLNICY A KLASA(Y) ŚREDNIA(E): KONCEPTUALIZACJA I OPERACJONALIZACJA PROBLEMU

Przedmiotem opracowania jest proces „burżuazyjnienia” rolników w Polsce. Oznacza on przechodzenie rolników do klasy średniej; do niej zalicza się osoby wykonujące zawody umysłowe, wymagające wysokich kompetencji cenionych na rynku pracy, przynoszących dochody na odpowiednim poziomie. Istnienie takiego procesu sygnalizują analizy struktury społecznej wsi, zwłaszcza wiejskiej klasy średniej. Wskazują one, raczej koncepcyjnie niż operacyjnie, możliwość włączenia części rolników do klasy średniej, przede wszystkim za sprawą ich kapitału ekonomicznego. Celem opracowania jest operacjonalizacja kryterium ekonomicznego i kulturowego, służących wyłonieniu „średnioklasowych” rolników oraz rozpoznanie cech tej zbiorowości. Rolnicy należący do niej posiadają relatywnie duże (ok. 100 ha) gospodarstwa i mają wykształcenie co najmniej średnie. Są „rolnikami z krwi i kości” budującymi swoje kapitałowe zaplecze, o czym świadczą ich strategie produkcyjne i inwestycyjne oraz umiarkowane apetyty konsumpcyjne. Analiza oparta jest na danych ostatniej edycji badania „Diagnoza społeczna”, danych badania IRWiR PAN z 2020 roku oraz danych Powszechnego Spisu Rolnego z 2020 roku.

Słowa kluczowe: struktura społeczna; klasa średnia; gentryfikacja; „średnioklasowi” rolnicy; burżuazyjnienie

Farmers and Middle Class: Conceptualization and Operationalization of the Issue

The subject of the study is farmers’ “embourgeoisement” in Poland. This term designates a transition of farmers into the middle class; the latter is understood to include individuals engaged in intellectual professions requiring high skills valued in the labor market, generating income at an appropriate level. The analyses of the countryside class structure point at the evolvement of this process, which suggests the possibility of integrating some farmers into the middle class, primarily due to their economic capital. The aim of the study is to operationalize economic and cultural criteria used to identify “middle-class” farmers and to establish the characteristics of this group. Farmers belonging to this

Dominika Zwęglińska-Gałecka, IRWiR PAN, dzweglinska@irwirpan.waw.pl, ORCID 0000-0002-9321-2031; Maria Halamska, IRWiR PAN, m.k.halamska@uw.edu.pl, ORCID 0000-0003-4133-9935.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

group have relatively large farms (approximately 100 hectares) and at least secondary education. They are “born and bred” farmers who build their capital base, as evidenced by their production and investment strategies as well as moderate consumption appetites. The analysis is based on data from “Social Diagnosis” survey, data from the Institute of Rural and Agricultural Development, Polish Academy of sciences (IRWiR PAN) survey (2020) and from Agricultural Census data (2020).

Key words: social structure; middle class; gentrification; embourgeoisement; “middle class” farmers

Wprowadzenie

Usytuowanie rolników – użytkowników gospodarstw rolnych – w społecznej strukturze nie jest problemem nowym. Zmagali się z nim socjologowie w PRL (Gałąj, 1989; Gałęski, 1973), a w latach dziewięćdziesiątych Krzysztof Górlach (1995) określił chłopów, rolników czy przedsiębiorców rolnych jako „kłopotliwą klasę”. Ta kłopotliwość klasy chłopskiej/klasę rolników wynika z braku ostrych kryteriów w określaniu społecznego statusu tej zbiorowości i miejsca w stratyfikacji społecznej. Górlach (1995) wskazuje kilka przyczyn tego stanu rzeczy: dużą liczbę osób pracujących w rolnictwie (płaszczyzna socjalna), rozdrobnienie gospodarstw (było ich wtedy ponad 2 miliony o przeciętnym obszarze 7 ha), czego rezultatem były zróżnicowane typy strategii rozwoju gospodarstw (płaszczyzna strukturalna), a także specyficzny typ stosunków społecznych (płaszczyzna świadomościowa). Wszystko to powodowało, że już samo określenie liczebności rolników było złożone, ponieważ nakładały się na siebie różne, oparte na odmiennych kryteriach, sposoby definiowania rolników.

W ciągu trzydziestu lat od publikacji Górlacha dokonały się duże zmiany struktury społecznej wiejskiej Polski. Odpowiadają za nie trzy procesy: depezytacja, proletaryzacja oraz gentryfikacja wsi. Względnie stabilnym procesem, o niewielkiej dynamice, była proletaryzacja, która oznacza wzrost udziału różnych kategorii robotników w strukturze społecznej. Przez depezytację rozumieć należy profesjonalizację działalności rolniczej, polegającą na wyzbyciu się chłopskiego sposobu gospodarowania, czemu towarzyszy dezagrariacja, czyli zmniejszenie się znaczenia rolnictwa i rolników w społeczeństwie. Natomiast gentryfikacja wsi – za Keithem Hoggartem (1997) – definiowana jest jako proces nasycania struktury społecznej wsi osobami zajmującymi wyższe pozycje w stratyfikacji społecznej. Ostatnie dwa procesy odznaczają się dużą dynamiką, doprowadziły one do blisko dwukrotnego wzrostu udziału klasy średniej w strukturze społecznej wsi oraz znaczącego zmniejszenia w niej odsetka rolników (z 46% do 27% w latach 1992–2015, zob. Halamska i Zwęglińska-Gałęcka, 2023).

Wśród tych procesów zwraca uwagę między innymi ze względu na swą nowość i dynamikę, proces gentryfikacji, czyli kształtowanie się „nowej” wiejskiej klasy średniej¹. Mniej zainteresowania poświęca się rolnikom jako segmentowi struktury społecznej, których zbiorowość kurczy się równie dynamicznie, a ponadto pogłębia się ich zróżnicowanie. Uwagę przyciąga, utrwalająca swą pozycję, grupa dużych gospodarstw prywatnych: o znacznym obszarze, wielkości produkcji i znacznych dochodach, ich właścicielom przypisuje się cechy średnioklasowych przedsiębiorców-profesjonalistów (zob. Domański, 2012). Można zasadnie przypuszczać, że część rolników posiadających duże gospodarstwa, wyższe lub średnie wykształcenie i odpowiadający im poziom kompetencji należy do klasy średniej. W literaturze proces ten – przechodzenia rolników do klasy średniej – określany jest jako burżuazyjnienie (Manchin i Szélenyi, 1985; Gorlach, 1988a, 2001; Laferté, 2018). Prowadzi on do tego, że rolnicy nabywając nowe cechy statusowe czy klasowe i nowe składowe kapitałów (ekonomicznego, kulturowego, społecznego) wytracają „czystość” swojej pozycji jako segmentu w strukturze społecznej i „w rezultacie pozycja właścicieli gospodarstw rolnych jest swoistą kombinacją sprzecznych pozycji klasowych” (Gorlach, 2001, s. 97).

We współczesnej polskiej socjologii wsi nie ma analizy omawiającej proces burżuazyjnienia rolników, który inicjuje modernizacja rolnictwa (Laferté, 2018). W polskiej literaturze istnieją koncepcje modernizacji życia wiejskiego (zob. Turowski, 1971), przeobrażeń klasy chłopskiej w grupę zawodową rolników (zob. np. Gałęski, 1973), tworzenia się grupy drobnych producentów rolnych (zob. Gorlach, 1988b, 1990; Domański, 2007, 2004), socjologiczne i ekonomiczne opisy procesów „odrodzinnienia” części gospodarstw rolnych (przede wszystkim tych większych typu przedsiębiorstwa rodzinne) (Gorlach, 2009), czy przemiany współczesnej klasy chłopskiej (Gorlach i Drąg, 2021), ale nie wydają się one wystarczające dla konceptualizacji analizy wewnętrznych przemian społeczno-zawodowej grupy rolników, a zwłaszcza przechodzenia jej części do klasy średniej, awansu, ich burżuazyjnienia. Istnienie takiego procesu sygnalizują prace dotyczące struktury klasy średniej – przede wszystkim jej wiejskiej odmiany. Niniejsze opracowanie jest próbą wypełnienia tej luki i nawiązuje do naszego artykułu „Nowa wiejska klasa średnia: specyfika i zróżnicowanie” (Halamska i Zwęglińska-Gałecka, 2023). W nim rolnicy, ze względu na przyjęte kryterium², nie zostali włączeni do analizy. Celem niniejszego opracowania jest – posługując się tymi samymi metodologicznymi zasadami – rozpoznanie tych cech rolników w Polsce, których posiadanie pozwoliłoby ich zaliczyć do wiejskiej klasy średniej.

¹ Por. Zwęglińska-Gałecka, 2024.

² Kryterium zaliczenia do klasy średniej omawiamy szczegółowo w dalszej, metodologicznej części tego opracowania.

Analizy procesu burżuazyjnego rolników wpisują się w zagadnienia związane z awansem społecznym, tożsamością klasową, przemianami struktury społecznej, trwałością i nietrwałością podziałów klasowych. W badaniach socjologicznych oraz powojennej debacie publicznej były one często podnoszone (Szcześniak, 2023). Wówczas zmiany pozycji chłopów/rolników w strukturze społecznej dokonywały się na ogół poprzez uzyskanie pracy w zawodzie pozarolniczym (często takim, który zapewniał wyższą pozycję w hierarchii społecznej). Jednocześnie jedną ze ścieżek profesjonalizacji były przemiany chłopstwa w „zawodowego” rolnika. W przemysłowym społeczeństwie okresu PRL wytwórca żywności przestaje być „chłosem”, a staje się przedstawicielem jednej z licznych grup społeczno-zawodowych: „rolnikiem, żyjącym w masowym społeczeństwie przemysłowym, w którym społeczności lokalne mają nie większą autonomię niż inne grupy i organizacje, i w którym stają się najniższym szczeblem drabiny polityczno-administracyjnej” (Halamska i Zwęglińska-Gałeczka, 2019, s. 224, za Mendras, 1976, s. 11). Na taki proces profesjonalizacji miało wpływ między innymi powiązanie gospodarstw rodzinnych z socjalistycznym *quasi*-rynkiem, modernizacja rolnictwa, promowana specjalizacja produkcji w gospodarstwach. Proces ten nie był jednak równoznaczny z awansem społecznym, gdyż rolnicy, jako „nowa” formacja struktury społecznej, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w hierarchii klas (której osią był materialny wymiar statusu społeczno-zawodowego) plasowali się na jej dolnym krańcu, obok peryferyjnej klasy robotniczej (Janicka i Słomczyński, 2014). Także później (np. w latach dziewięćdziesiątych – Słomczyński, Janicka i Tomescu-Dubrow, 2014) badacze struktury społecznej, dostrzegając kształtowanie się klasy rolników, najczęściej opisywali ich razem z robotnikami, jako grupy lokujące się na niższym szczeblu drabiny społecznej, jako „amodernizacyjne”, spetryfikowane w strukturze społecznej w (niemalże takim samym) kształcie z okresu realnego socjalizmu. Po 1989 roku, kiedy zlikwidowane zostały bariery ograniczające rozwój gospodarstw prywatnych³, dla wielu rolników otworzyła się ścieżka prowadząca do zmiany/podwyższenia pozycji poprzez rozwój gospodarstwa, swego rodzaju „superprofesjonalizację” działalności rolniczej. Niebagatelne znaczenie mają także konsekwencje spowodowane wejściem Polski do Unii Europejskiej wraz z dostępem do europejskiego rynku i środków finansowych z programów unijnych. Podjęcie tematu burżuazyjnego rolników to także zwrócenie uwagi na przemiany samego zawodu rolnika: przemiany z zawodu o niskim prestiżu, do którego odbywała się negatywna selekcja (Kłopot i Szczepańska, 2023), do warstwy cieszącej się społecznym prestiżem. Były to wewnątrzawansowe rodzaje awansu, oznaczające zmianę statusu społecznego w ramach zawodu rolnika.

³ Proces tych blokad błyskotliwie opisał Waldemar Kuczyński (1981), nazywając go „wzrostem bez rozwoju”, w sytuacji „represyjnej tolerancji” (Gorlach, 1989).

Proces burżuazyjnienia rolników w literaturze

Pojęcie burżuazyjnienia rolników (dawniej chłopów) ma dość długą tradycję – było używane już w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych na Węgrzech do opisu przemian drobnych gospodarstw rolnych w miniprzedsiębiorstwa zorientowane na rynek (zob. Manchin i Szelényi, 1985; Sárkány, 2000). Wskazywano, że najważniejszymi społecznymi procesami historycznymi wpływającymi na te przemiany była z jednej strony koncentracja ziemi z posiadłości podworskich, a z drugiej – rosnąca liczba bezrolnych i posiadających ziemię, ale funkcjonujących poniżej minimum socjalnego (Megyesi, 2020; Pach, 1966). Badacze węgierscy wskazują obecnie, że pojęcie to w zależności od kontekstu może mieć odmienne konotacje (zob. Vigvári i Geröcs, 2017). Na Zachodzie omawiane jest jako rozpad klasy ludowej poprzez dostęp do pozycji zawodowych klasy średniej (a dawniej drobnomieszczactwa) i jej stylu życia, poprzez własność nieruchomości i szeroko pojęte trajektorie mobilności społecznej. Natomiast w krajach socjalistycznych i postsocjalistycznych pojęcie burżuazyjnienia rolników było opisywane jako część rozwoju przedsiębiorczości, sektora prywatnego i rolników indywidualnych, a specjalizacja i profesjonalizacja działalności rolniczej i późniejsza akumulacja bogactwa powinna być traktowana jako wskaźnik „przedsiębiorczości w trakcie budowy”. Ivan Szelényi (1988) stwierdził, że burżuazyjnienie to: (1) pewien model socjologiczny, (2) skupiający się na sile „klasy środka” i (3) będący zarazem programem geopolitycznym i „trzecią drogą” dostosowaną do rozwoju społecznego Europy Środkowo-Wschodniej poprzez odrzucenie zachodnich systemów kapitalistycznych i państwowo-socjalistycznych. Ta uwaga Szelényi’ego przywołuje rolę kontekstowych i strukturalnych uwarunkowań procesu (Sztompka, 2003, s. 526 i nast.).

Gilles Laferté (m.in. 2013, 2014, 2018, 2021) odnalazł ten proces w wysoko rozwiniętym, zachodnim kapitalizmie opisując proces burżuazyjnienia rolników (*l'embourgeoisement agricole*) we Francji. Posłużył się przykładem producentów zbóż. Wskazuje, że ci – jako przedsiębiorcy prowadzący zaawansowane technologicznie, wysoko wyspecjalizowane megagospodarstwa – cechują się wysokim poziomem akumulacji kapitału finansowego/bogactwa i mają styl życia, który przywodzi na myśl ten realizowany przez klasy średnie. Rolników podlegających „burżuazyjnieniu” nazywa dziećmi modernizacji rolnictwa, które od lat pięćdziesiątych znalazły się na wznoszącej się trajektorii społecznej (Laferté, 2021, 2018). Genezy tej mobilności upatruje w migracjach ekonomicznych, sojuszach matrymonialnych i skrupulatnie projektowanych strategiach związanych z posiadaniem (i powiększaniem) arealem gospodarstwa. Ich efektem jest wzrost liczby gospodarstw większych niż 200 hektarów – we Francji w ciągu blisko pół wieku (1970–2010) ich udział zwiększył się z 1,6% do 32%. Wskazuje przy tym, że koncentracja ziemi i kapitału nie skutkowałą „rolnictwem

postrodzinnym”. „Burżuazujący się” producenci zbóż rekrutowali się z rodziny, stawali się mecenasami przede wszystkim siebie i swoich krewnych oraz poprzez układy finansowe osadzone w relacjach łączących rodziny na poziomie lokalnym (np. przez wspomniane już sojusze matrymonialne). W kolejnych pokoleniach dzieci tych rolników były (i są) zapisywane do najlepszych szkół (tzw. grandes écoles) inżynierskich lub biznesowych, a tym samym są zaangażowane w „trajektorię kulturowej rekonwersji kapitału ekonomicznego rodziców” (Laferté, 2018, s. 241). Taki przebieg procesu przywodzi na myśl wyróżnioną przez Gorlacha trajektorię – czyli ciąg przeobrażeń gospodarstw – farmeryzacji (2001). Prowadzi ona do modelu skapitalizowanego rodzinnego gospodarstwa rolnego. Gorlach wśród cech tego typu gospodarstwa wymienia: „a) tożsamość ról właściciela i użytkownika, b) finansowanie rozwoju z zasobów rodziny oraz źródeł zewnętrznych, c) siłę roboczą stanowi rodzina właściciela-użytkownika wspomagana w relatywnie niewielkim zakresie stale i/lub okresowo pracownikami najemnymi. Jest to gospodarstwo rodzinne, ale wykorzystujące mechanizmy i możliwości, jakie posiada gospodarka kapitalistyczna” (2001, s. 101). Takie gospodarstwo można bez wątplenia nazwać przedsiębiorstwem rodzinnym⁴. Kolejne analizy tego autora (Gorlach, 2009; Gorlach i Drąg, 2021), oparte na dalszych badaniach empirycznych, przynoszą zmienny obraz restrukturyzacji zbiorowości rodzinnych gospodarstw rolnych (klasy chłopskiej?), uzależnionej od wyjściowej kondycji gospodarstwa: negatywnej, średnio lub pozytywnie uprzywilejowanej⁵. Stwierdzając, że w aspekcie świadomościowym zbiorowość właścicieli gospodarstw rodzinnych w Polsce „ulega procesowi >burżuazyjnienia<” (Gorlach, 2009, s. 127) rozważa, czy ciągle istnieje jedna klasa chłopska. Badania z 2017 roku ukazują dalszy etap procesu restrukturyzacji zbiorowości rodzinnych gospodarstw rolnych. Pogłębiają się także różnice tożsamościowe i świadomościowe (Gorlach i Drąg, 2021).

Burżuazyjnienie rolników według Laferté przebiega w dwóch fazach: najpierw następuje wzbogacenie ekonomiczne, dopiero po nim tworzenie i akumulacja kapitału społecznego i kulturowego. Ekonomiczny wymiar tego procesu jest dość oczywisty – za jego przejawy można uznać to, że dochody producentów zbóż (lub ogólnie właścicieli największych gospodarstw) są porównywalne z dochodami specjalistów i kadry kierowniczej, to, że producenci zaczynają gromadzić (nie tylko rolnicze) nieruchomości i inwestować (choć głównie w aktywa o niskim ryzyku). Laferté podkreśla także znaczenie rozwiązań instytucjonalnych, które przyczyniły się do społecznej konwersji zawodu rolnika,

⁴ Taką kategorię wyróżnia np. Raport CIRAD (2013) i wskazuje następujące cechy tego typu gospodarstwa: kapitał rodzinno-grupowy, techniczno-rodzinna logika zarządzania, rodzinna i najemna (także stała) siła robocza, minimalna autokonsumpcja, posiadanie (często, choć nie zawsze) formalnego statusu.

⁵ Ten podział dotyczy ekonomicznych i kulturowych cech.

normalizacji sytuacji rolników w kapitalizmie i ostatecznie ich gentryfikacji. To jednak rodzi pytanie o trwałość tej mobilności zawodowej. Proces burżuazyjnienia w wymiarze społecznym i kulturowym odnosi się przede wszystkim do rekompozycji stylu życia i aspiracji rolników (zob. Pouch, 2021). Widać to przede wszystkim w charakterze ich pracy, gdyż „porzucili oni hodowlę bydła mlecznego na rzecz uprawy zbóż, która jest bardziej opłacalna i mniej czasochłonna, a brudną robotę powierzyli pracownikom, aby poświęcić się zadaniom związanym z zarządzaniem, agronomicznym aspektem upraw i odpowiedzialnością polityczną” (Laferté, 2014, s. 37). Oprócz odwrócenia podrzędnej pozycji w pracy, następują zmiany w innych dziedzinach, co prowadzi do tego, że sposób życia współczesnych właścicieli megagospodarstw nie ma ani nic wspólnego z warunkami życia minionych pokoleń, ani z warunkami funkcjonowania wielu – mniej profesjonalnych, gospodarujących na mniejszym areale, „drobnych” – rolników i ich rodzin. Model „średnioklasowego” rolnika według Laferté opisują następujące słowa-klucze: gromadzenie kapitału rodzinnego (w tym ziemi), wyższe studia dzieci, czas emerytury spędzany w mieście (zob. Mocquin, 2020). Ścieżka burżuazyjnienia prowadzi więc od (rodzinnego) kapitału ekonomicznego do stylu życia typowego dla klasy średniej.

Burżuazyjnieniu rolników we Francji towarzyszyły – następujące wcześniej niż w Polsce, sięgające nawet XIX wieku – procesy związane z modernizacją rolnictwa, rozwojem przemysłu i transformacją społeczną i ekonomiczną kraju. Z tego względu ustalenia Laferté, stanowiące inspirację i wskazówki do analizy procesu burżuazyjnienia, wymagają uwzględnienia krajowych trajektorii zmian struktury społecznej, rozwoju gospodarki i samego rolnictwa. W Polsce przez lata specyfika rolnictwa i rolników jako segmentu struktury społecznej przejawiała się w przewadze drobnych i mało wydajnych gospodarstw rolnych o niewielkim znaczeniu rynkowym oraz w licznej grupie dwuzawodowców: chłopo-robotników czy chłopo-pracowników utrzymujących się przede wszystkim z pracy poza rolnictwem. „Polityka państwa, ograniczenia i restrykcje administracyjne, które stosowano wobec dużych gospodarstw indywidualnych w czasach realnego socjalizmu, hamowały dynamikę wewnętrzną struktury wsi i ograniczały polaryzację ekonomiczną, prowadząc do tzw. ześredniczenia rolników” (Podedworna, 2001, s. 175, zob. także Turski, Łapińska-Tyszka i Nowak, 1978). Proces burżuazyjnienia – co już wspomiano – może być obserwowany w Polsce dopiero od roku 1990, głównie za sprawą prywatyzacji państwowych gospodarstw rolnych, co skutkowało powstaniem dużych i bardzo dużych prywatnych gospodarstw, bazujących na stałych i sezonowych pracownikach najemnych⁶.

⁶ W okresie II Rzeczypospolitej istniały duże i wielkie gospodarstwa – gospodarstwa tzw. ob-szarników. Część członków tej grupy była bliższa przedsiębiorcom, a część bogatym chłopom, którzy powiększyli swój majątek, kierując się etosem pracy i ziemi oraz zachowując większą

„Właściciele tych gospodarstw manifestowali swoją przynależność do klasy średniej poprzez wykształcenie, sposób bycia i konsumpcję. Czasem starali się również replikować styl życia dawnych ziemian” (Halamska, 2016, s. 83). Przemiany społeczne i ekonomiczne ostatniego ćwierćwiecza, jak choćby wspomiane procesy depezytaryzacji i gentryfikacji, pozwalają przypuszczać, że przynajmniej część użytkowników mocnych ekonomicznie gospodarstw posiada cechy pozwalające zaliczyć ich do klasy średniej.

Metodologia analizy

Celem tej analizy – jak to było wyżej sygnalizowane – jest odpowiedź na pytanie, które grupy rolników posiadają cechy pozwalające na zaliczenie ich do wiejskiej klasy średniej. W Weberowskim duchu klasy społeczne są dla nas „zagregowanymi kategoriami jednostek połączonych wspólnotą warunków rynkowych” (Domański, 2007, s. 60). Klasa średnia jest jedną z podstawowych kategorii tworzących makrostrukturę społeczną, sytuującą się między tymi „co wyżej” i tymi „co niżej”. Definicja klasy średniej zależy zatem od kryteriów hierarchii społecznej, które mogą być różne, np. dochodowe, zawodowe, kulturowe. W opracowaniu, na które się powołujemy, wiejską klasę średnią w Polsce definiujemy jako zbiorowość wykonującą niefizyczne zawody, wymagające odpowiednich kwalifikacji i kompetencji, przez które określany jest zawód. We współczesnych społeczeństwach rynkowych, zawód jako zasób kulturowy jednostki (określony przez konieczne kompetencje i kwalifikacje) jest czynnikiem decydującym o jej położeniu rynkowym. Według tych kryteriów (niefizyczności pracy i poziomu kompetencji) nie można było zaliczyć rolników do „nowej” wiejskiej klasy średniej. Jednocześnie wśród badaczy struktury społecznej pojawiają się tezy o „średnioklasowości” pewnych grup rolników, przy czym najczęściej jako źródło ich nowego statusu w stratyfikacji społecznej wskazywana jest – bliżej nieokreślona – wielkość gospodarstwa. Towarzyszy im założenie, że duże gospodarstwo przynosi odpowiednie i pewne dochody, za którymi podąża odpowiedni styl konsumpcji. Takie dochody – w założeniu – posiadają tzw. gospodarstwa farmerskie czy te, które można zaliczyć do „rodzinnych przedsiębiorstw rolnych”. I już tylko to kryterium pozwalałoby włączyć tych rolników

tożsamość. Właściciele dużych i wielkich gospodarstw (obszarnicy) to bardzo zróżnicowany segment struktury społecznej wsi. Przykładowo: zróżnicowany był ich poziom konsumpcji (od dość skromnego – choć nie biednego – życia wiejskiego po konsumpcję bogatą i wyszukaną), sposób gospodarowania, który warunkował dochody gospodarstwa. Właściciele-obszarnicy to w owym czasie najlepiej wykształcona zbiorowość nie tylko na wsi – jej część zasilala szeregi miejskiej inteligencji (zob. Chałasiński, 1946, por. Bilewicz, 2014). Była to zbiorowość ciesząca się wysokim, choć zróżnicowanym prestiżem.

do tzw. starej klasy średniej, sprowadzanej do drobnych przedsiębiorców, kupców, rzemieślników, gdyż tym „co łączyło jej członków, było prowadzenie własnego biznesu – w skali sklepu, samodzielnie uprawianej profesji czy kantoru wymiany” (Domański, 2012, s. 12). Byłaby to klasa średnia definiowana na podstawie kryteriów ekonomicznych i możliwe byłoby nakreślenie jej granic. Takim ekonomicznym kryterium – prowadzenia działalności gospodarczej na własny rachunek – posłużono się dla wskazania na wsi „starej” klasy średniej (Halamska, 2016, s. 28). Około 30% wyłonionej w ten sposób wiejskiej „starej” klasy średniej (czyli ok. 2% w strukturze całej wiejskiej populacji) stanowią rolnicy-przedsiębiorcy, prowadzący działalność gospodarczą na własny rachunek. Jednak działalność według racjonalności drobnego przedsiębiorstwa prowadzą także inni rolnicy, nieposiadający formalnie takiego statusu. Uwzględnienie ich umożliwia syntetyczna charakterystyka grupy społeczno-zawodowej „rolnicy”. Odnosi się ona do różnych grup rolników – np. grupa 61 według Klasyfikacji Zawodów i Specjalności „Rolnicy produkcji towarowej” składa się z „rolników produkcji roślinnej” (611), „hodowców zwierząt” (612) oraz „rolników produkcji roślinnej i zwierzęcej” (613) – gdyż w przypadku każdej z nich podkreśla, że oni „(...) planują, organizują i wykonują prace (...) na sprzedaż lub w dostawach stałych do nabywców hurtowych, organizacji rynkowych lub bezpośrednio na rynki” (MPiPS, 2014, s. 21). Ta definicja wskazuje na ich samodzielność przy określaniu sposobu funkcjonowania gospodarstwa-przedsiębiorstwa, przy jednoczesnym poddaniu się globalnym mechanizmom ekonomicznym (określającym dochody towarowości gospodarstwa). Z cech zawodu wynika, że dochody z gospodarstwa rolnego powinny stanowić podstawowe źródło utrzymania gospodarstwa domowego i co najmniej dorównywać dochodom klasy średniej. „Średnioklasowość” rolnika określałyby zatem odpowiednie dochody pozwalające na zaspokajanie potrzeb konsumpcyjnych na „średnioklasowym” poziomie. W następnej części opracowania przetestowana zostanie hipoteza o ekonomicznych podstawach zaliczania rolników do wiejskiej klasy średniej.

W następnej kolejności – hipoteza o podstawach kulturowych. Kulturowe kryterium przynależności do klasy średniej opiera się na zawodzie i przypisanych doń kompetencjach „(...) wykonywany zawód jest najbardziej czytelnym atrybutem *middle class*” (Domański, 2012, s. 24). Do klasy średniej („nowej” klasy średniej) zaliczone zostały zawody należące do pierwszych czterech grup w Klasyfikacji Zawodów i Specjalności (1. parlamentarzystów, wyższych urzędników i kierowników, 2. specjalistów, 3. techników i inny średni personel oraz 4. pracowników biurowych). Podstawą charakterystyki każdej z nich jest odpowiedni poziom wykształcenia oraz kompetencji. Ponieważ do „nowej” wiejskiej klasy średniej zaliczone zostały osoby wykonujące niefizyczne zawody, wymagające odpowiednich kwalifikacji i kompetencji,

podobne kryteria zostały przyjęte przy określeniu „średnioklasowości” rolników, czyli odpowiednio wysokie kwalifikacje i kompetencje. Ich wskaźnikiem jest poziom posiadanego wykształcenia (tu średnie i wyższe), co oznacza, że wyłoniono wiejską *knowledge class*, nazywaną także „nową” klasą średnią. Podstawowym jej zasobem jest zasób kulturowy, który owocuje odpowiednimi dochodami, pozwalającymi realizować odpowiedni styl życia. W stosunku do przytoczonej wyżej definicji, u „średnioklasowych” rolników złożony jest charakter ich pracy: obok pracy planistyczno-organizacyjnej większość z nich wykonuje także prace fizyczne.

Ta analiza, gdy wciąż kształtuje się w Polsce wiejska klasa średnia, może przyczynić się do wejścia w głąb procesów strukturalnych. Ma ona charakter metodologiczny⁷ i oparta jest na źródłach zastanych. Dla analizy według kryterium ekonomicznego posłużono się danymi FADN z 2018 roku oraz Powszechnego Spisu Rolnego z 2020 roku, natomiast podstawą analizy kulturowej była przede wszystkim baza danych ostatniej (2015) edycji badań „Diagnoza społeczna”, stanowiącej empiryczną podstawę analizy „nowej” wiejskiej klasy średniej. Próba wiejska liczyła 3909 gospodarstw domowych (w tym rolników 521) i 14 705 osób, co stanowiło odpowiednio 33,3% oraz 40,1% reprezentatywnej (także dla obszarów wiejskich) próby badawczej. Do przetestowania trafności obydwu kryteriów wykorzystano bazę danych badań IRWiR PAN pn. „Media jako źródło wiedzy rolników”, przeprowadzonych w 2020 roku na próbie 205 wybranych gospodarstw rolnych⁸, określonych roboczo jako gospodarstwa „rolników profesjonalnych”.

⁷ Stanowi metodologiczne zaplecze realizacji projektu pn. „Burżuazyjnienie rolników w Polsce – analiza modeli awansu społecznego rolników”, finansowanego ze środków NCN w ramach konkursu Miniatura 7.

⁸ W obserwacjach przemian struktury społecznej wiejskiej Polski pojawił się wątek dotyczący przemian rolników; licznej i bardzo różnicowanej zbiorowości nazywanej „grupą zawodową”. W badaniach „Media jako źródło wiedzy rolniczej” dążono do zdefiniowania pojęcia „rolnik profesjonalny”, czyli osoby wykonującej zawód rolnika. Ogólna definicja zawodu jako „zespołu czynności wyodrębnionych w ramach społecznego podziału pracy, wymagających przygotowania (kwalifikacji), wykonywanych przez jednostkę stale lub dorywczo, stanowiący dla niej źródło utrzymania i określający pozycję społeczną” <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zawod;4000732.html> (dostęp: 12.12.2023) została zawężona do tylko tych jednostek, które wykonują stale ten zespół czynności, a czynności te stanowią podstawę źródeł utrzymania. „Rolnicy profesjonalni” – posiadający kwalifikacje szkolne i/lub praktyczne – rekrutują się z grupy rolników towarowych, tzn. produkujących na rynek i osiągających przez tę aktywność większość dochodów gospodarstwa domowego. Szczegółowe informacje o badaniu znajdują się w publikacji pt. „Media jako źródło wiedzy rolników” (Koziolek, Michalska i Zwęglińska-Gałeczka, 2021).

Trajektorie burżuazyjnego rolników w Polsce

Kryterium ekonomiczne: rolnik jako producent

Kryterium ekonomiczne, którym się tu posługujemy, oparte jest na „odpowiednich dochodach”. Są to tzw. dochody rozporządzalne na osobę, co najmniej równe dochodom „pracujących na własny rachunek” w danym roku. Wyłonienie grupy „średnioklasowych” rolników z 1285 tys. tzw. indywidualnych gospodarstw rolnych⁹ jest tylko stosunkowo proste, gdyż można to zrobić za pomocą dwóch miar: wielkości ekonomicznej gospodarstwa (SE)¹⁰ lub obszaru gospodarstwa. Są one ze sobą skorelowane, ale o wysokości dochodów w gospodarstwie decyduje nie tylko jego obszar, wpływa na nie także charakter produkcji rolnej, tzw. jego typ produkcyjny. Słowem wyjaśnienia wskażmy, że wyróżnia się siedem typów: uprawy polowe, uprawy ogrodnicze, uprawy trwałe, krowy mleczne, zwierzęta trawożerne, zwierzęta ziarnożerne, mieszane. Średni dochód z gospodarstwa w 2018 roku wynosił 107 800 zł, najwyższy (krowy mleczne) 143 129 zł. Posługując się wielkością ekonomiczną, potencjalna zbiorowość „średnioklasowych” rolników powinna się rekrutować z gospodarstw, które przynoszą dochód równy lub większy niż w zbiorowości „zatrudnionych na własny rachunek”, która spełnia kryteria „starej” klasy średniej. W 2018 roku, dla którego obliczone zostały dochody w poszczególnych klasach wielkości ekonomicznej gospodarstw, przeciętny dochód rozporządzalny w Polsce wynosił na osobę 1693 zł (GUS, 2018). W grupie pracujących na własny rachunek (najwyższe dochody) przypadało 2012 zł na osobę, tj. 112% dochodu przeciętnego. Potencjalna zbiorowość „średnioklasowych” rolników, których większość dochodów pochodzi z gospodarstwa, mogłaby się rekrutować (zob. tabela 1) już z górnych warstw klasy średnio-małych gospodarstw, gdyż one spełniałyby warunek osiągnięcia dochodów rozporządzalnych na osobę równych dochodom pracujących na własny rachunek. Wynika to z podziału przeciętnego dochodu rocznego (107 tys. zł), na dwanaście

⁹ Pod uwagę brane są tu tylko tzw. gospodarstwa indywidualne, prowadzone przez rolników. Do analizy niewłączone zostały wielkoobszarowe gospodarstwa rolne – przedsiębiorstwa mające różne formy prawne.

¹⁰ Wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych jest jednym z kryteriów klasyfikacji gospodarstw rolnych wykorzystywanych we Wspólnotowej Typologii Gospodarstw. Określana jest sumą Standardowych Produkcji uzyskanych ze wszystkich działalności rolniczych występujących w danym gospodarstwie rolnym i wyrażana jest bezpośrednio w euro. W celu przeliczenia współczynników wyrażonych w krajowej walucie na euro stosuje się oficjalny kurs euro ogłaszany przez Eurostat dla okresu referencyjnego. Po ustaleniu wielkości ekonomicznej gospodarstwa jest ono klasyfikowane do 1 z 14 klas wielkości ekonomicznej ES. Klasy te, na potrzeby publikacji oraz analiz, ulegają agregacji, przyjmując postać klasyfikacji wg ES9 lub ES6. https://fadn.pl/wp-content/uploads/2013/05/klasy_wielkosci_ekonomicznej1.pdf (dostęp: 8.03.2024).

miesiący (co daje 8,9 tys. zł miesięcznie na rodzinę), a zakładając, że przeciętna rodzina rolnicza liczy cztery osoby, daje to przeciętny dochód rozporządzalny na osobę w wysokości 2,2 tys. zł.

Tabela 1. Struktura i poziom dochodów gospodarstw w różnych klasach wielkości ekonomicznej

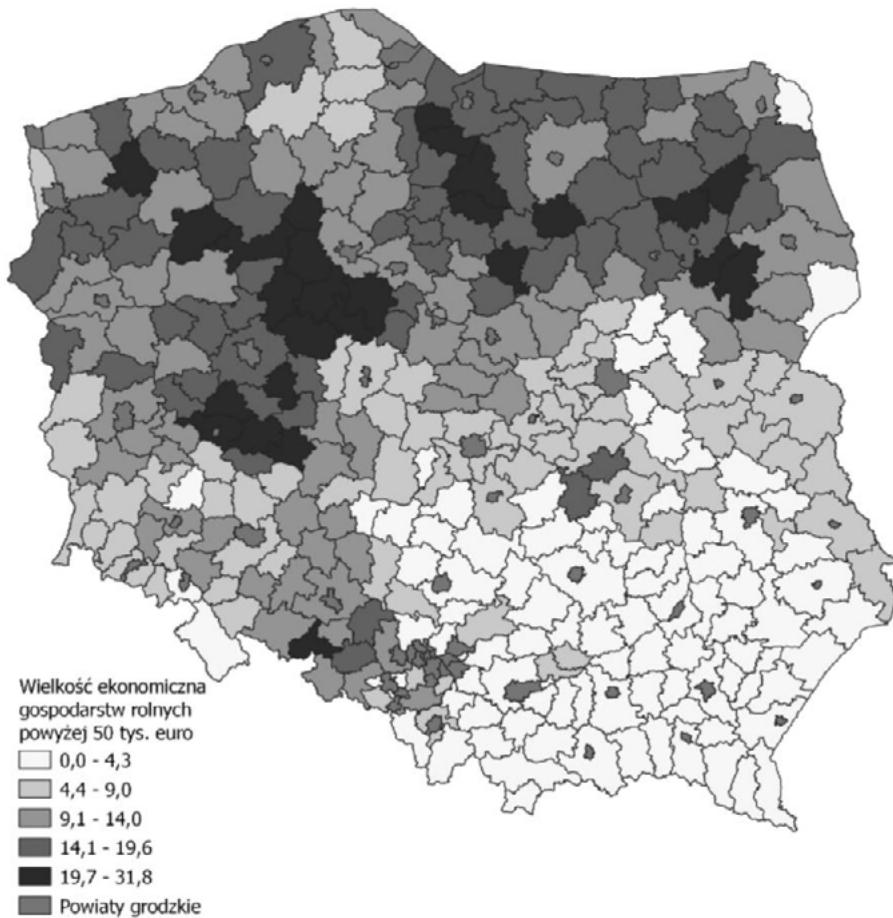
Klasa wielkości wg ES6	Zakres klasy w euro	Średni dochód w klasie (zł)		Przeciętny (ha) obszar w klasie
		całkowity	z gospodarstwa (% dochodów z gospodarstwa w całkowitym dochodzie)	
1. Bardzo małe	2000–8000	53 924	13 598 (25,2%)	9,4
2. Małe	8 000–25 000	64 741	35 020 (54,1%)	16,8
3. Średnio-małe	25 000–50 000	107 207	81 873 (76,4%)	30,5
4. Średnio-duże	50 000–100 000	176 464	152 308 (86,3%)	58,2
5. Duże	100 000–500 000	316 755	291 539 (92,0%)	97,3
6. Bardzo duże	> 500 000	*	*	*

* W próbie znalazło się tylko 1 gospodarstwo bardzo duże.

Źródło: oprac. własne na podstawie Juchniewicz, Kambo i Michalak, 2020

Szacunek aktualnej liczebności tak wyróżnionej grupy rolników-przedsiębiorców oparty został na danych Powszechnego Spisu Rolnego w 2020 roku (GUS, 2022). W tym roku spisowym istniało w Polsce 1 285 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych. W klasie dużych i bardzo dużych znalazło się ich 3%, w klasie średnio-dużych – 4,7%, średnio-małych – 7,8%. Przyjmujemy, że z klasy średnio-małych (ich udział sięga 28%) około czwarta część spełniała kryterium dochodowe wynoszące około 112% przeciętnego dochodu rozporządzalnego. Zatem zbiorowość gospodarstw, z których mogliby się rekrutować „średnioklasowi” rolnicy, wynosiłaby w sumie 22,5%, czyli około 289 tys. gospodarstw. Opierając się na wynikach Spisu (GUS, 2022, s. 116) odnotować można, że dwie trzecie użytkowników tych gospodarstw ma przygotowanie rolnicze, około 80% związanych z nimi gospodarstw domowych utrzymuje się głównie z rolnictwa, a stosunkowo nieliczne (3–6%) prowadzą także działalność inną niż rolnicza. Solidną bazę rekrutacji rolników-przedsiębiorców do klasy średniej stanowią na pewno gospodarstwa o wielkości ekonomicznej co najmniej 50 tys. euro (Rudowski, 2020). Ich przestrzenny rozkład ilustruje rysunek 1. Najliczniej występują one na tzw. Ziemiach Odzyskanych oraz w Wielkopolsce.

Kalkulacja, oparta na kryterium wielkości obszaru użytków rolnych w gospodarstwie, jest mniej precyzyjna (wynika to m.in. z tego, że różne typy produkcyjne gospodarstw o tym samym obszarze mogą osiągać różne dochody).

Rysunek 1. Indywidualne gospodarstwa rolne o sile ekonomicznej co najmniej 50 tys. euro*

* Legenda: Wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych powyżej 50 tys. euro została wskazana jako udział gospodarstw o wielkości ekonomicznej powyżej 50 tys. euro w ogólnej liczbie gospodarstw. Granice grup wyznaczał podział naturalny metodą Jenksa.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PSR 2020 (GUS 2022)

Ze struktury dochodów wynika, że „średnioklasowi” rolnicy mogliby się rekrutować z wyróżnionych tu klas: gospodarstw dużych oraz bardzo dużych czy nawet górnej warstwy gospodarstw średnio-dużych, jeśli ich średni dochód rozporządzalny wynosiłby co najmniej tyle co średni dochód „pracujących na własny rachunek”. Takich gospodarstw było w Polsce około 60–70 tys., a ich terytorialny rozkład pokrywałby się w dużej części z rozkładem gospodarstw silnych ekonomicznie.

Tabela 2. Struktura i poziom dochodów gospodarstw w różnych klasach wielkości obszarowej

Klasa wielkości wg UAA6	Zakres klasy w ha UR	Średni dochód w klasie w PLN		Przeciętna ES (euro) w klasie
		całkowity	z gospodarstwa (% dochodów z gospodarstwa w całkowitym dochodzie)	
1. Bardzo małe	< 5 ha	63 130	29 370 (46,5%)	15 985
2. Małe	5–10 ha	56 241	20 636 (36,7%)	13 021
3. Średnio-małe	10–20	69 636	41 454 (59,5%)	18 998
4. Średnio-duże	20–30	93 880	65 518 (69,8%)	31 144
5. Duże	30–50	131 202	105 222 (80,2%)	51 209
6. Bardzo duże	>50	231 215	205 035 (88,7%)	96 797

Źródło: opracowanie własne na podstawie Juchniewicz, Kambo i Michalak, 2020

Kryterium kulturowe: rolnik jako konsument

Esencją kulturowego kryterium wyróżnienia klasy średniej jest wykonywany zawód, definiowany przez poziom wykształcenia i kompetencji. „Nowa” wiejska klasa średnia, rekrutująca się z czterech pierwszych kategorii Klasyfikacji Zawodów i Specjalności (1. parlamentarzyści, wyżsi urzędnicy i kierownicy, 2. specjaliści, 3. technicy i inny średni personel oraz 4. pracownicy biurowi) jest zdominowana (90%) przez osoby z wykształceniem średnim i wyższym. Niewielki odsetek posiadających wykształcenie poniżej średniego pochodzi przede wszystkim z szerokiej grupy pierwszej, w skład której wchodzi także osoby z wyboru (posłowie, wójtowie). Wśród rolników sytuacja jest odmienna – stosunek rolników z niskim poziomem wykształcenia do tych legitymujących się średnim i wyższym wynosi dwa do jednego. Jeśli dla wyłonienia grupy „średnioklasowych” rolników przyjmiemy poziom wykształcenia (co najmniej średni), stanowiąc oni będą jedną trzecią wszystkich rolników, gdyż tyłu właśnie legitymowało się wykształceniem średnim i wyższym.

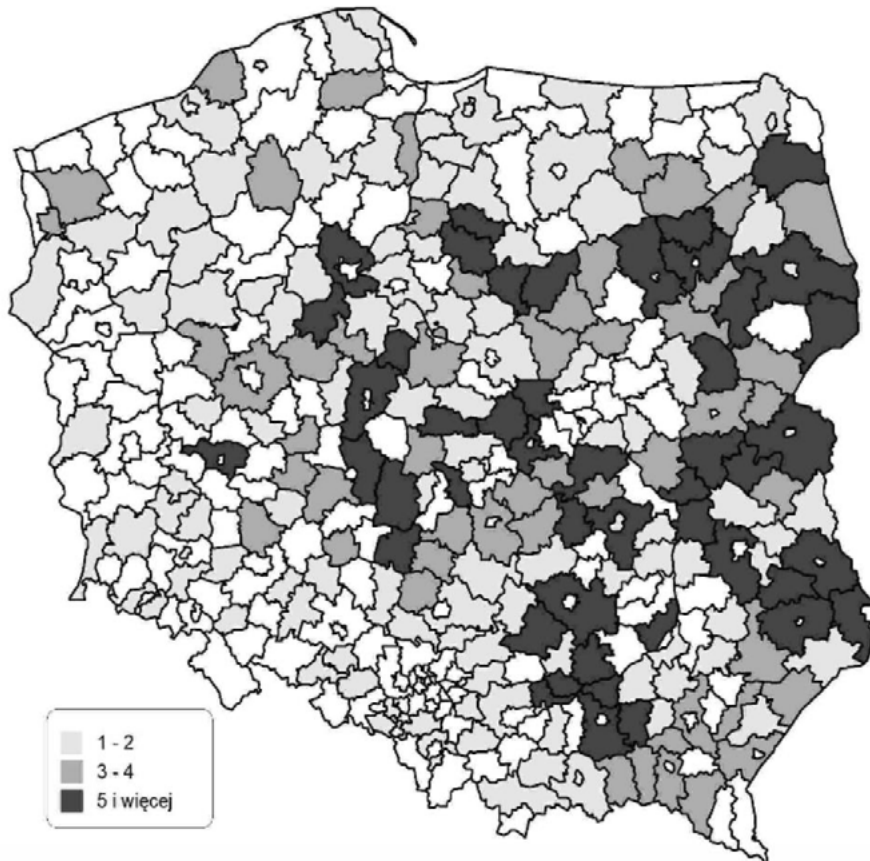
Tabela 3. Poziom wykształcenia rolników i „nowej” wiejskiej klasy średniej (w %)

Poziom wykształcenia	Rolnicy	„Nowa” wiejska klasa średnia
a) podstawowe i niższe	16,9	0,5
b) zasadnicze zawodowe	48,7	9,2
Suma (a+b)	65,6	9,7
c) średnie	28,3	30,3
d) wyższe i policealne	6,1	60,0
Suma (c+d)	34,4	90,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych „Diagnoza społeczna”

W analizowanym 2015 roku rolnicy stanowili 26% ludności wiejskiej, zatem „średnioklasowi” rolnicy stanowiliby około 8,5% wiejskiej populacji. „Nowa” klasa średnia, zasilona przez grupę rolników, wzrosłaby do około 30%, a cała klasa średnia miałaby 37% udział w strukturze społecznej wsi¹¹. Ci kulturowo zdefiniowani „średnioklasowi” rolnicy mieszkają przede wszystkim na terenach byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego, co jest skorelowane z większym udziałem ludności wiejskiej w tych regionach oraz ich rolniczym charakterem, z dużym udziałem rolnictwa tradycyjnego.

Rysunek 2. Rozkład terytorialny „średnioklasowych” rolników według kryterium kulturowego*

* Legenda: Poszczególne przedziały oznaczają liczbę rolników z wykształceniem wyższym i średnim w powiatach, w których realizowano badania „Diagnoza społeczna”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych „Diagnoza społeczna”

¹¹ Estymacja na podstawie Halamska i Zwęglińska-Gałecka, 2023, s. 231.

Posiadanie odpowiedniego wykształcenia jest warunkiem wstępnym przynależności do klasy średniej; potwierdzeniem tej przynależności są jednak zachowania, składające się na specyficzny styl życia. Ten w artykule o „nowej” wiejskiej klasie średniej (Halamska i Zwęglińska-Gałeczka, 2023) analizowany był przy wykorzystaniu indeksu stylu życia, który w syntetyczny sposób ukazał jej różnicowanie. Przy jego konstrukcji odwołano się do koncepcji stylu życia Andrzeja Sicińskiego (1976, s. 15), który proponował, „aby przez określenie styl życia rozumieć zakres i formy codziennych zachowań jednostek lub grup, specyficzne dla ich usytuowania społecznego, tzn. manifestujące położenie społeczne oraz postrzegane jako charakterystyczne dla tego położenia, a dzięki temu umożliwiające szeroko rozumianą społeczną lokalizację innych ludzi”. Został on zoperacjonalizowany poprzez tzw. wykładniki (patrz tabela 4), dla których znaleziono empiryczne wskaźniki (w bazie danych badania „Diagnoza społeczna”). W sumie przeanalizowano 25 wskaźników¹², które następnie drogą analizy statystycznej zredukowano do tych spełniających warunek podwójnej dystynktywności, tj. tych występujących znacznie częściej w klasie średniej niż w klasie ludowej (zbiorcze określenie obejmujące rolników i robotników) oraz różnicujących wewnątrznie samą klasę średnią. Okazało się, że wykładnikami o najwyższej (podwójnej) sile dystynktywnej jest sześć wskaźników, dotyczą one: samodoskonalenia (podnoszenie kwalifikacji zawodowych), użytecznej, nowoczesnej konsumpcji (posiadanie zmywarki), konsumpcjonizmu (posiadanie różnych dóbr materialnych jako wyraz sukcesu życiowego), aspiracji inteligentnych (posiadanie ponad 100 książek), zdrowego stylu życia: uprawianie sportu oraz niepalenie papierosów. Rozkład tych cech w całej zbiorowości „nowej” wiejskiej klasy średniej oraz zbiorowości „średnioklasowych” rolników przedstawia tabela 4. W sumie – jak wynika z sumy wskazań – „średnioklasowych” rolnikom jest bliżej do klasy średniej niż do rolników. Na ich specyfikę wskazuje relatywnie rzadko deklarowane samodoskonalenie, silne postawy

¹² Obejmowały one wskaźniki: dotyczące pracy zawodowej (przeciętny tygodniowy czas pracy, przeciętny dzienny czas dojazdu do pracy, miejsce pracy poza miejscem zamieszkania, podnoszenie kwalifikacji zawodowych w ciągu ostatnich dwóch lat, pełnienie funkcji kierowniczej w zakładzie pracy), dotyczące konsumpcji dóbr materialnych (wyposażenie gospodarstwa domowego w różne przedmioty, przyjemność z robienia zakupów, stan posiadania dóbr materialnych postrzegany jako sukces życiowy, podziw dla ludzi posiadających drogie przedmioty – dom, auto), dotyczące uczestnictwa w kulturze (czas w tygodniu przeznaczony na lekturę czasopism, liczba przeczytanych książek w ciągu ostatniego roku, posiadanie więcej niż 100 książek, liczba godzin przeznaczona tygodniowo na Internet, liczba wizyt w teatrze, kinie, na koncercie, oglądanie tv mniej niż 3 godziny dziennie, poziom towarzyskości – wizyty w restauracji, kawiarni, pubie), dotyczące zdrowia (wskaźnik BMI, niepalenie papierosów, uprawianie sportu), dotyczące wyznawanych wartości (wartość najważniejsza dla dobrego życia i najmniej ważna, wyższe wykształcenie dla dzieci jako wskaźnik postrzegania wykształcenia jako wartości, niski syntetyczny wskaźnik konserwatyizmu, wysoki syntetyczny wskaźnik liberalizmu).

konsumpcjonistyczne czy umiarkowane aspiracje inteligenckie, które to wyznaczniki sytuują ich zdecydowanie bliżej rolników.

Tabela 4. Struktura wyznaczników stylu życia rolników

Wyznaczniki stylu życia	„Nowa” wiejska klasa średnia	„Średnioklasowi” rolnicy	Rolnicy (całość)
Samodoskonalenie	16,5%	3,9%	2,7%
Codzienna nowoczesność	54,1%	47,9%	25,3%
Konsumpcjonizm	10,3%	35,0%	40,0%
Aspiracje inteligenckie	36,1%	16,2%	10,9%
Zdrowy tryb życia: sport	37,1%	27,8%	21,6%
Zdrowy tryb życia: niepalenie papierosów	69,9%	82,9%	76,2%
Suma wskazań (w punktach procentowych)	224,0	213,9	176,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych „Diagnoza społeczna”

Z tych wyznaczników skonstruowany został indeks „modelowych” cech „nowej” wiejskiej klasy średniej¹³. Indeks stylu życia umożliwił określenie kumulacji „średnioklasowych” wyznaczników stylu życia u każdej jednostki, co następnie stało się podstawą podziału tych zbiorowości na trzy grupy: kulturowych outsiderów nieposiadających lub posiadających tylko jeden z wyznaczników stylu życia, średniaków dysponujących 2 lub trzema wyznacznikami oraz liderów (kulturową elitę) posiadających 4 i więcej wyznaczników. Struktura grup „średnioklasowych” rolników ukazuje odmienną ich struktury od struktury „nowej” wiejskiej klasy średniej. Wśród nich najliczniejszą grupę stanowią kulturowi outsiderzy, których styl życia jest daleki od stworzonego modelu. Udział outsiderów sięga dwóch trzecich i jest ponaddwukrotnie wyższy od udziału analogicznej grupy w klasie średniej. Ale zarazem wyjątkowo liczni w grupie rolników są liderzy – są drugą co do wielkości udziału grupą, znacznie większą niż w wiejskiej klasie średniej.

W grupie kulturowych liderów znaleźli się rolnicy posiadający formalno-nominalne uprawnienia (wyższe wykształcenie i wysokie kompetencje) do przynależności do klasy średniej. Wskazuje na to duży udział osób z wyższym wykształceniem: w grupie rolników – liderów wyższym wykształceniem legitymowało się 47%, w grupie średniaków – 38%, a wśród outsiderów tylko 10%.

¹³ Za posiadanie każdej z tych cech przyznawano 1 punkt, odpowiedzi przeciwne zakodowane zostały jako 0. Po obliczeniu indeksu każdy respondent otrzymał od 0 do 6 punktów. Owe 6 punktów to „modelowy” zestaw cech stylu życia klasy średniej.

Posiadanie wyższego wykształcenia przez rolnika jest mocnym wskaźnikiem jego przynależności do klasy średniej.

Tabela 5. Średnio-klasowi rolnicy na tle kulturowych grup wiejskiej klasy średniej (w %)

Kulturowe grupy „nowej” wiejskiej klasy średniej	„Nowa” wiejska klasa średnia	„Średnioklasowi” rolnicy
Outsiderzy (0 – 1)	28,4	62,2
Średniacy (2 – 3)	57,2	14,7
Liderzy (4 i więcej)	14,3	23,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych „Diagnoza Społeczna”

Rolnicy klasy średniej: próba charakterystyki

Pojęcie „rolnik” jest pojęciem złożonym, gdyż „zawiera zarówno konotację zawodową (pracujący na roli), osiedleńczą (mieszkaniec wsi), klasową (właściciel gospodarstwa), jak i kulturową” (Wasilewski, 2011, s. 355). Sama jednak praca na roli, nawet gdy ziemia jest własnością pracującego mieszkańca wsi, nie wystarczy, żeby być profesjonalnym rolnikiem. O tym decydują cechy gospodarstwa (wielkość czy siła ekonomiczna) oraz „zawodowy” (tzn. mający cechy wykonywania zawodu) sposób prowadzenia go. Cechy te odpowiadają tym określającym zbiorowość „profesjonalnych rolników-przedsiębiorców”. Potencjalne przejście z tej zbiorowości do klasy średniej uwarunkowane jest posiadaniem odpowiedniego wykształcenia, stanowiącego kulturowy zasób (uzewnętrzniający się w postawach i zachowaniach). Są to kryteria bardziej restrykcyjne niż zastosowane przy wyłonieniu „nowej” wiejskiej klasy, gdzie brano pod uwagę tylko kryterium kulturowe (grupy społeczno-zawodowe zob. Halamska i Zwęglińska-Gałecka, 2023)). Wprowadzenie kryterium kulturowego w przypadku rolników sprawia, że i oni zaliczaliby się do „nowej” (ze względu na kwalifikacje) wiejskiej klasy średniej. To kulturowe kryterium wskazuje na pewną niespodziewaną odmienność rolników: są oni zbiorowością silniej „średnioklasową” niż cała wiejska klasa średnia. Tylko co siódmy jej przedstawiciel zgromadził więcej niż połowę cech indeksu stylu życia, podczas gdy w grupie rolników był nim co czwarty. Zatem wśród nich należałoby szukać tych, którym udało się zerwać z pozycją wynikającą z „rolniczego *dead-end job*” (Domański, Sawiński i Słomczyński, 2007; Domański, 2004).

Przyjrzyjmy się tym wyróżnionym, wykorzystując trzy różne kryteria (ekonomiczne¹⁴, kulturowe i złożone z tych dwóch), zbiorowościom „średnioklasowych” rolników. Podstawą ich charakterystyki są dane z badań zrealizowanych w projekcie „Media jako źródła wiedzy rolników”, na celowo dobranej próbie „profesjonalnych rolników”¹⁵. Według analiz w cytowanych wyżej pracach Gorlacha byłaby to zbiorowość podwójnie – ekonomicznie i kulturowo – pozytywnie uprzywilejowana.

Tabela 6. Cechy rolników średnio-klasowych oraz ich strategie produkcyjne i życiowe (%)

Cechy rolników		Rolnicy „średnioklasowi” wg kryterium		
		ekonomicznego > 30 ha (N=116)	kulturowego > średnie (N=140)	ekonomicznego i kulturowego łącznie (N=89)
Cechy rolnika-profesjonalisty i jego gospodarstwa				
a.	Gospodarstwo prowadzone przez mężczyznę	92	86	87
b.	Średnia wieku prowadzącego	51	50	50
c.	Przeciętnie lat nauki	13	14	14
d.	Posiada wykształcenie rolnicze	72	75	75
e.	Gospodarstwo jest wyspecjalizowane	82	70	78
f.	Średnia powierzchnia gospodarstwa w ha	102	92	114
Strategie produkcyjne: aby „wyjść na swoje” dla rolników bardzo ważne jest				
a.	ciągle inwestować	91	89	91
b.	różnicować produkcję	70	73	71
c.	mieć dobre przygotowanie rolnicze	82	86	84
d.	używać coraz więcej maszyn	62	63	64
e.	znać na bieżąco ceny rynkowe	93	95	94
f.	być członkiem organizacji rolniczych	39	41	42
g.	mieć liczną rodzinę	45	46	45
h.	posiadać dochody spoza gospodarstwa	62	64	63
i.	organizować się z innymi rolnikami	72	67	71
j.	brać kredyty, gdy jest to możliwe	51	43	51

¹⁴ Kryterium ekonomiczne tj. gospodarowanie na min. 30 hektarach wynika z przeprowadzonych wyżej analiz – zob. tabela 2.

¹⁵ Zob. przypis 5.

ciąg dalszy tabeli 6

Strategie życiowe: gdyby miał tzw. wolne pieniądze, to czy wykorzystałby je na				
a.	inwestycje w gospodarstwie	37	37	37
b.	unowocześnienie domu mieszkalnego	2	4	2
c.	pomoc dzieciom (w urzędowaniu się)	7	10	4
d.	zakup samochodu	2	1	2
e.	oszczędności	1	1	1
f.	zakup ziemi	21	19	22
g.	inwestycje w nieruchomościach	16	13	13
h.	podróże	7	5	7
i.	splataę długów	9	11	10
Autoidentyfikacja				
a.	chłop	3	5	3
b.	głowa przedsiębiorstwa	9	9	10
c.	pracownik rolny	1	1	0
d.	producent rolny	28	29	30
e.	rolnik	60	56	57

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych „Media jako źródło wiedzy rolników”

Wyłonione za pomocą trzech różnych kryteriów subzbiorowości „średnio-klasowych” rolników różnią się wielkością. Największa powstała wykorzystując kryterium kulturowe, ekonomiczne okazało się bardziej selektywne, choć mniej niż kryterium ekonomiczno-kulturowe (które jednak spełnia ponad dwie piąte (43%) badanej zbiorowości). Oprócz wielkości trzy wyróżnione subzbiorowości niewiele różnią się od siebie, zarówno pod względem poziomu wykształcenia (średnia liczba lat nauki), jak i wielkości obszaru gospodarstwa, oscylującego około 100 ha. Podobne są także strategie wobec gospodarstwa: dość czytelna wydaje się strategia przedsiębiorcza, na którą składa się znajomość bieżących cen rynkowych, konieczność ciągłego inwestowania, choć chęć inwestowania w maszyny rolnicze jest dość umiarkowana, co może oznaczać postępowanie się kalkulacją ekonomiczną. Różnicowanie produkcji, poparte dobrym, zawodowym przygotowaniem oraz dochodami spoza gospodarstwa, to elementy strategii asekuracyjnej. Trzeba też współpracować z innymi rolnikami, jednak przynależność do istniejących organizacji rolniczych nie jest zbyt popularna. Rolnicy wszystkich trzech tu wyróżnionych kategorii są dość ostrożni, jeśli idzie o zadłużanie gospodarstw. Te strategie przedsiębiorcze są bardzo widoczne w wyborach, dotyczących użycia tzw. wolnych pieniędzy: popularne są przede wszystkim różne formy inwestowania, spłata długów jest prawie podobnie często wskazywana jak pomoc dzieciom w urzędowaniu się. Natomiast wybory

konsumpcyjne – nowy samochód, unowocześnienie domu czy nawet podróże – wybierane są sporadycznie. „Średnioklasowi” rolnicy są przede wszystkim rolnikami-przedsiębiorcami, co potwierdzają w swoich autoidentyfikacjach: czują się przede wszystkim rolnikami lub producentami rolnymi. Ale też prawie co dziesiąty odrzuca rolniczą tożsamość, czuje się przede wszystkim kierownikiem („głową”) przedsiębiorstwa. Czy to przekroczenie rolniczego Rubikonu?

Zakończenie

Proces kształtowania się struktury społecznej zależy od czasu i miejsca, uwarunkowań kontekstowych i strukturalnych. Także tu analizowany proces burżuazyjnienia rolników, czego przykładem jest jego przebieg na Węgrzech i we Francji. W innym kontekście i przy innych uwarunkowaniach strukturalnych pojawił on się także w Polsce. Trzeba zgodzić się z Ivanem Szelényi (1988) twierdzącym, że burżuazyjnienie rolników to pewien model analizy socjologicznej, skupiającej się na sile „klasy środka”. Natomiast teza mówiąca, że jest to program geopolityczny i „trzecia droga” dostosowana do rozwoju społecznego Europy Środkowo-Wschodniej w świetle analizy Laferté i procesu zachodzącego w Polsce byłaby trudna do obrony: jest to proces występujący powszechniej niż tylko w Europie Środkowej w okresie państwowego socjalizmu.

Transformacyjne i potransformacyjne przemiany społeczne na polskiej wsi (depeząntyzacja, proletaryzacja oraz gentryfikacja wsi) zmieniły wewnętrzną strukturę zbiorowości rolników i zasady jej zróżnicowania. Rodzi to wiele pytań, na które trudno odpowiedzieć. Pierwsze to jak liczna jest obecnie zbiorowość „średnioklasowych” rolników. W znacznym przybliżeniu możemy określić jej liczebność na podstawie wielkości indywidualnego gospodarstwa rolnego: bazę jej rekrutacji stanowią duże, około 100 hektarowe gospodarstwa. I dalej, gdzie plasują się w tej nowej hierarchii „średnioklasowi” rolnicy? Czy uplasują się na szczycie rolniczej hierarchii, czy też mentalnie lokują się w innej warstwie, która już stanowi dla nich płaszczyznę odniesienia? To ważne pytania dotyczące ich tożsamości, która nawet w przypadku Francuzów nie jest oczywista. Za Didierem Eribonem (2019) można twierdzić, że „zburżuazyjnio-nych” rolników cechuje „rozdarty habitus” sytuujący ich „gdzieś pomiędzy”. Potwierdza to Alban Mocquin (2020), pisząc o niejednoznaczności ich statusu, czego powodem jest utrzymywanie się w zachowaniu cech klas ludowych, takich jak przywiązanie do wykonywania prac fizycznych, niechęć do długiego wypoczynku czy wczesnej emerytury, a także rezerwa w stosunku do instytucji (przede wszystkim finansowych) oraz praktyk i gustów bogaczy. To powoduje, że część „posrebrzanych rolników” (*les agriculteurs argentés*) Laferté zalicza

do klasy ludowej¹⁶ (*la classe populaire*). Postawienie tej ostatniej kwestii nie jest bezzasadne w świetle przeprowadzonej analizy i odnosi się do znacznej części całej wiejskiej klasy średniej. Wyróżniona przez kryterium ekonomiczne „średnioklasowa” zbiorowość rolników spełnia także (formalne) kryterium kulturowe: posiada wykształcenie co najmniej średnie. To zarazem wskazuje na duże wewnętrzne zróżnicowanie zbiorowości, prawdopodobnie o wiele większe niż w przypadku zróżnicowania ekonomicznego.

Problem, któremu trudno nie przypisać w Polsce znacznej wagi metodologicznej i społecznej/politycznej, jest sam proces burżuazyjnienia, jego trajektoria i jej uwarunkowania. Mocquin (2020) trafnie wskazuje, że analiza Laferté zwraca uwagę na różnorodność procesów zachodzących w zbiorowości rolników, że nie jest to wyłącznie ich pauperyzacja i wykluczenie. Burżuazyjnienie jest długotrwałym procesem, trwającym nieraz ponad 100 lat, a rozpoczyna się od żmudnego gromadzenia kapitału, opartego na rodzinnych strategiach. Polscy „średnioklasowi” rolnicy tak długiej perspektywy czasowej z przyczyn politycznych nie mieli. Dlatego też tym bardziej interesujące jest pochodzenie ich kapitału, strategie i okoliczności jego gromadzenia.

Bibliografia

- Bilewicz, A. (2014). Odnowa etosu inteligenckiego? O inteligenckim charakterze niezinstytucjonalizowanych inicjatyw społecznych. W: G. Chimiak, K. Iwińska (red.), *Krajobraz społecznościowy. Polska 2014* (s. 47–75). Collegium Civitas.
- Chalaśiński, J. (1946). *Spoleczna genealogia inteligencji polskiej*. Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- CIRAD. (2013). *Agricultural research for development. 2013 Annual Report*. <https://agritrop.cirad.fr/585494/1/ID585494.pdf>
- Domański, H. (2004). *O ruchliwości społecznej*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Domański, H. (2007). *Struktura społeczna*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Domański, H. (2012). *Polska klasa średnia*. Wydawnictwo UMK.
- Domański, H., Sawiński Z., Słomczyński K. (2007). *Nowa klasyfikacja i skale zawodów*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Eribon, D. (2019). *Powrót do Reims*. Karakter.
- Gałąj, D. (1989). Bariery rozwoju społecznego wsi do 2000 roku. *Postępy Nauk Rolniczych*, 3, 3–15.
- Gałęski, B. (1973). *Studia nad społeczną strukturą wsi*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

¹⁶ Pytanie o klasową tożsamość „średnioklasowych” rolników jest szczególnie trafne przy analizie ostatnich protestów rolników w Polsce. Stawia je Andrzej Rychard (2024) w artykule „Klasa i naród. O co walczą protestujący rolnicy?”.

- Gorlach, K. (2009). *W poszukiwaniu równowagi. Polskie gospodarstwa rolne w UE*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gorlach, K. (2001). *Świat na progu domu: rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce w obliczu globalizacji*. Wydawnictwo UJ.
- Gorlach, K. (1995). *Chłopi, rolnicy, przedsiębiorcy: „kłopotliwa klasa” w Polsce postkomunistycznej*. Kwadrat.
- Gorlach, K. (1990). *Socjologia polska wobec kwestii chłopskiej*. Universitas.
- Gorlach, K. (1989). On repressive tolerance: state and peasant farm in Poland. *Sociologia Ruralis*, 29(1), 23-33.
- Gorlach, K. (1988a). Koncepcja burżuazyjności: próba weryfikacji. *Studia Socjologiczne*, 4, 24–39.
- Gorlach, K. (1988b). Zmierzch klasy chłopskiej. *Studia Socjologiczne*, 1, 61–88.
- Gorlach, K., Drag, Z. (red.) (2021). *Think Locally, Act Globally. Polish farmers in the global era of sustainability and resilience*. Jagiellonian University Press.
- Gorlach, K., Drag, Z. (2021). Class Diversification among Polish farmers in 2017. W: Gorlach, K., Drag, Z. (red.), *Think Locally, Act Globally. Polish farmers in the global era of sustainability and resilience* (s. 373–412). Jagiellonian University Press.
- GUS. (2022). *Powszechny Spis Rolny w 2020 roku*. GUS.
- GUS. (2018). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2018 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*. GUS.
- Halamska, M. (2020). *Wieś polska 1918-2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Halamska, M. (2016). Struktura społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w Polsce i jej przestrzenne zróżnicowanie. *Wieś i Rolnictwo*, 1, 59–85.
- Halamska, M., Zwęglińska-Gałecka, D. (2023). „Nowa” wiejska klasa średnia: specyfika i zróżnicowanie. *Studia socjologiczne*, 2, 31–59, <https://doi.org/10.24425/sts.2023.146168>.
- Halamska M., Zwęglińska-Gałecka D. (2019). Od wsi chłopskiej do robotniczej. W: Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi* (s. 203–246). IRWiR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hofer, T. (1975). Three stages of Hungarian folk culture in the 19th and 20th centuries. *Etnographia*, 2-3, 398–414.
- Hoggart, K. (1997). The middle classes in rural England 1971–1991. *Journal of Rural Studies*, 3, 253–273.
- Janicka, K., Słomczyński, K. (2014). Struktura społeczna w Polsce: klasowy wymiar nierówności. *Przegląd Socjologiczny*, 63(2), 55–72.
- Juchniewicz, M., Kambo, K., Michalak, P. (2020). *Poziom i struktura dochodów rodzin rolników w gospodarstwach prowadzących rachunkowość w 2018 roku*. Wydawnictwo IERiGŻ-PIB.
- Kłopot, S., Szczepańska, B. (2023). Bycie rolnikiem – przymus czy wybór? W: A. Michalska-Żyła, K. Zajda (red.), *W metropolii i poza metropolią. Społeczny potencjał odrodzenia i rozwoju społeczności lokalnych* (s. 239–256). Wydawnictwo UŁ.
- Kosa, L. (1998). *Peasant urbanization and the regional distribution of folk culture in Hungary (1880-1920)*. Planétás.

- Koziol, A., Michalska, S., Zwęglińska-Gałecka, D. (2021). *Media jako źródło wiedzy rolników*. IWIR PAN.
- Kuczyński, W. (1981). *Po wielkim skoku*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Laferté, G. (2021). From income to social position: Reclassifying farmers. *Économie rurale*, 378(4), 159–174.
- Laferté, G. (2018). L'embourgeoisement: une enquête chez les céréaliers. INRAE Sciences Sociales.
- Laferté, G. (2014). Des études rurales à l'analyse des espaces sociaux localisés. *Sociologie*, 2, 423–439.
- Laferté, G. (2013). Trajectoires de l'embourgeoisement agricole. *Agone*, 2(51), 110–116.
- Manchin, R., Szelényi, I. (1985). *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. University of Wisconsin Press.
- Megyesi, B. (2020). The Debate on Embourgeoisement – 30 Years After: The Social Background of the Owners of Current Agricultural Holdings. *Korunk*, 12, 54–65.
- Mendras, H. (1976). *Sociétés paysannes*. Armad Colin.
- Michalska, S., Koziol, A., Zwęglińska-Gałecka, D. 2020. *Media jako źródło wiedzy rolników*. IRWiR PAN.
- Mocquin, A. (2020). *Reclasser des agriculteurs*, <https://laviedesidees.fr/Gilles-La-ferte-Embourgeoisement-enquete-cerealiers.html>.
- MPiPS. (2014). Klasyfikacja zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy. MPiPS Departament Rynku Pracy.
- Pach, Z. (1966). The development of feudal rent in Hungary in the Fifteenth Century. *Economic History Review*, XIX(1), 1–14.
- Podedworna, H. (2001). *Polscy farmerzy i ich świat społeczny*. Oficyna Wydawnicza SGH.
- Pouch, T. (2021). Gilles Laferté - L'embourgeoisement: une enquête chez les céréaliers. *Économie rurale*, 376, 115–118.
- Rudowski, M. (2020). *O potrzebie zmiany definicji rodzinnego gospodarstwa rolnego w polskim prawie*, https://rolnictwo.osrodekanaliz.pl/o-potrzebie-zmiany-definicji-rodzinnego-gospodarstwa-rolnego-w-polskim-prawie/#_ftn17.
- Rychard, A. (2024). Klasa i naród. O co walczą protestujący rolnicy? *Gazeta Wyborcza* (wydanie z 24.02.2024).
- Sárkány, M. (2000). Economic changes in a Northern-Hungarian village. W: M. Hollos, B. Mayday (red.), *New Hungarian Peasants: an East Central European Experience with Collectivization* (s. 25–56). Brooklyn College Press.
- Siciński, A. (1976). *Styl życia. Koncepcje i propozycje*. PWN.
- Słomczyński, K., Janicka, K., Tomescu-Dubrow, I. (2014). *O związkach struktury klasowej ze stratyfikacją społeczną: wybrane wyniki Polskiego Badania Panelowego POLPAN 1988-2013*. Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych IFiS PAN.
- Szcześniak, M. (2023). *Poruszeni. Awans i emocje w socjalistycznej Polsce*. Krytyka Polityczna.

- Szelényi, I. (1988). The three waves of new class theories. *Theory and Society*, 17(5), 645–667.
- Sztompka, P. (2003). *Socjologia*. Znak.
- Turowski, J. (1971). Rozwój badań w zakresie socjologii wsi i miasta w 25-leciu PRL. W: P. Kryczka, L.M. Szwegrub, J. Turowski (red.), *Socjologia wsi i miasta w Polsce* (s. 11–68). IFiS PAN.
- Turski, R., Łapińska-Tyszka, K., Nowak, W. (1978). Przemiany klasy chłopskiej. W: W. Wesołowski (red.), *Kształt struktury społecznej. Studia do syntezy* (s. 40–65). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wasilewski, J. (2011). Społeczeństwo polskie, społeczeństwo chłopskie. *Studia socjologiczne* 1(200), 353–368.
- Vigvári, A., Gerócs, T. (2017). The concept of ‘peasant embourgeoisement’ in the perspective of different historical conjunctures. *Studia ubb sociologia*, 62(LXII), 85–104.
- Zwęglińska-Gatecka, D. (2024). *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. T. V. Gentryfikacja wsi w Polsce: znaczenie i skutki procesu*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

